सूर्य्यक्रियादौ स्वसंयुक्तेश्वरसंयोगापनाश्रितत्वादिसम्बन्धेन घटादेः सत्त्वसम्भवेन तत्सम्बन्धघटकतयाऽप्यतिरिक्तकालाद्यसिद्धेः। अथवा क्षणा एवातिरिक्ताः इदानीमित्यादिव्यवहारविषयाः, विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्म्मणः क्षणत्वासम्भवात् भाविकर्म्मान्तरजन्यविभागान्तरप्रागभावावच्छिन्नस्य कर्म्मणः क्षणचतुष्टयादिस्थायित्वेन तादृशस्योपाधित्वासम्भवात् न च विभागे स्वजन्यत्वं विशेषणीयम्, स्वत्वाननुगमादननुगमापत्तेः, विभागजननादिदशायामुपाध्यन्तरस्य वाच्यतया तावताप्यननुगमाच्च, एवञ्चोपाधीनामतिरिक्तानां क्षणिकपदार्थस्वरूपाणां क्षणानामवश्याभ्युपेयतया तैरेव तादृशाः सर्व्वे व्यवहारा उपपादनीयाः किमतिरिक्तेन कालेनेति"।

सांख्यमते तस्य कालान्तर्भावः न पृथक्तत्त्वान्तरत्वं तदेतत्सांख्यसूत्रभाष्ययोर्दर्शितम्

"खण्डदिक्कालयोः सृष्टिमाह" भा०।

"दिक्कालावाकाशादिभ्यः" सां०सू०।

"नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव। अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य" इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम्। यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति। यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तताभ्युपगमवादेन वैशेषिकनये श्रोत्रस्य कार्य्यतावत् तत्कार्य्यमत्रोक्तम्" प्र०भा०।

"असपदं दर्शयिष्यमाणमाधवग्रन्थे च वाचस्पतिमतेन कालखण्डनं तु नित्यविभुकालखण्डनपरं तथाहि "उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वानिति" सा०सू० उपाधिभेदेन धर्म्मिभेदासम्भवस्य व्यवस्थापनात् धर्म्मिणः कालस्य एकत्वेन उपाधिना भेदासम्भवात् उपाधिना नाऽनागतादिभेदव्यवहारसम्भवः तथा च क्रियादेरेव उपाधिभूतस्यानागतादिव्यवहारोपपादकतया तस्यैव कालत्वम्। अत एव क्रियैव काल इत्यभियुक्तोक्तिः।

कालमाधवीये च माधवेन शङ्कापूर्व्वकं कालश्चेत्थं न्यरूपि

"ननु वायमुद्यमः सफलः कालस्य गगनकुसुमायमानत्वात् तदेतत्परमरहस्यमभिजानानः कपिलमहामुनिस्तत्त्वानि निर्विवेक्तुकामः कालमुपेक्ष्यान्यान्येव पञ्चविंशतितत्त्वानि विवेच "मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति। न चैतेष्वेव तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावो मुनिना विवक्षित इति शङ्कनीयम् त्वदभिमतस्य कालस्य पञ्चविंशतितत्त्वानां चान्यादृशानि लक्षणानि। सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्था मूलप्रकृतिर्महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राख्यानां स्वप्नानां प्रकृतिविकृतीनां मध्येऽध्यवसायहेतुर्मत्तत्त्वमभिमानहेतुरहङ्कारः। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि पञ्चतन्मात्राणि पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतानामेकादशेन्द्रियाणाञ्च षोडशविकाराणां लक्षणानि प्रसिद्धानि। अप्रकृतिरविकृतिः पुरुषश्चिदात्मकः। न ह्येवंलक्षणकेषु तत्त्वेषु कालस्यान्तर्भावः सम्भाव्यते नापि षोडशं तत्त्वान्तरं मुनिरनुमन्यते। कथं तर्हि मुनिप्रणीतानि तत्त्वानि आर्य्याभिः संगृह्णान ईश्वरकृष्णो बहिःकरणान्तःकरणे विचिन्वन् कालं व्यवहार? "सांप्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरकरणमिति"। परप्रसिद्ध्या परो बोधनीय इति न्यायेनायं व्यवहारो न तु स्वसिद्धान्ताभिप्रायेणेति वदामः। अत एवैतद्वचो व्याचक्षाणा वाचस्पतिमिश्रास्तत्त्वकौमुद्यामेवमाहुः "कालस्तु वैशेषिकाभिमत एको नानागतातीतादिभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हति। तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरतीतानागतादिभेदभावं प्रतिपद्यते सन्तु तएवोपाधयो व्यवहारहेतवः कृतमन्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः"। तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति। अथोच्येत-भूतकालो वर्त्तमानकालो भविष्यत्काल इति एवं त्रिष्वपि भूतादिष्वनुगतः कालप्रत्यय एकमनुगतं कालत्वमन्तरेणानुपपन्न इति तन्न पदार्थप्रत्ययवदुपपत्तेः यथा भवन्मते द्रव्यपदार्थो गुणपदार्थ इति षट्सु भावेषु चतुर्ष्वभावेष्वनुगतः पदार्थप्रत्यय एकमनुगतं पदार्थशब्दवाच्यं तत्त्वान्तरमन्तरेणाप्युपपन्नः। तथा कालप्रयोगोऽपि कुतो नोपपद्येत!। तस्मान्निस्तत्त्वं कालं निर्णेतुं महानयमुद्यमः प्रेक्षावच्छिरोमणेर्माधवाचार्य्यस्य न कथञ्चिदप्युपपन्न इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः आयुष्मतश्चेतस्येवं निरूढकालतत्त्वं यः प्रद्वेषः स कस्य हेतोः? इति वक्तव्यम्। किं कपिलमहामुनिना निराकृतत्वात्?१ किंवा सांख्यशास्त्रप्रणीतेषु तत्त्वेषु असंगृहीतत्वात्?२ उत लक्षणाभावात्?३ आहोस्वित्प्रमाणाभावात्?४ अथवा प्रयोजनाभावात्?५, अथवा तत्त्वगतपञ्चविंशतिसंख्याभ्यासपाटवेनाभ्यसितात् श्रद्धाजाड्यात्?६, न प्रथमः कालनिराकरणसूत्रस्य मुनिना प्रणीतस्यानुपलम्भात्। न द्वितीयः अतिप्रसङ्गात् ऋग्वेदप्रोक्तानां ज्योतिष्टोमादीनामायुर्वेदधनुर्वेदगान्धर्ववेदप्रोक्तानामैत्रध-